

A tudás posztmodern állapota?

Jean-François Lyotard igazi francia párbajhős: a zseniálisan felépített (s az idők szellemét megérző) munka¹ kifinomult bonyolultsággal fogalmazott bekezdéseinek mindegyike egy-egy kardvágás. Ellenfelei a modern tudomány a szó legtagabb értelmében vett intézményei — köztük a tudományos bizonyítási eljárások, érvelési módok, a tudomány viszonya a tudás többi fajtájához éppúgy, mint a tudósközösség viselkedése bizonyos esetekben — s az ezeket legitimáló nagy elbeszélések, mint amilyen a racionális szubjektum emancipációja, vagy éppen a jólét növelése. Szemben áll tehát azon nagy eszmékkel, melyek a modern kor gondolati irányultságaival a tudomány érvényességének megalapozását szolgálták, s azon intézményekkel is, melyek politikai hatalmukkal és szellemi tekintélyükkel ugyanezt támasztották alá, s mindez nagyon is összefüggőnek látszik. Így kerül egy kalap alá szellemi tekintély és gazdasági-politikai hatalom, ami a tudás állapotával foglalkozó könyv lapjain elég radikális állásfoglalás. E hatalmak azonos természetének (történetileg tekintve: összeolvadásának) állítása szemben áll azon „kis” elbeszélésekkel is, melyek a maguk szerény módján épp e hatalmi típusok — minden összefüggésük mellett is fennálló — különbségére hívják fel a figyelmet.

Ennyi ellenfél a magamfajta olvasónak kicsit sok: olykor szeretnék már végre hátradőlni a karosszékemben, és lazítani, ám itt erről szó sem lehet. A küzdelem egy-egy oldal erejéig sem lanyhul; a posztmodern bajnoka engesztelhetetlen. A tudományos tudás — mely maga is hatalom — a politikai hatalom szolgálatába állt, írja² —

¹ Jean François Lyotard: *A posztmodern állapot*. In: Habermas, Lyotard, Rorty: *A posztmodern állapot* (Bujalos István szerk.) Századvég Kiadó - Gond, 1993

² i. m. 23. o.

s nyoma sincs benne a kétely leghalványabb árnyékának, sem az el-lentmondás gyanújának. A tudomány intoleranciája a tudás többi faj-tájával szemben e (kettős?) hatalmi pozícióval társulva nem teszi őt igazán rokonszenvéssé. Eddigi legitimációi ráadásul hitelüket vesz-tették. E helyzetet jellemzi a posztmodern egyik leghíresebb megfo-galmazása: „a nagy elbeszélésekkel szembeni bizalmatlanság”³.

Lyotard hatalmas erőket mozgat meg. A tudás állapotára vonat-kozó kérdés ismeretelméleti, nyelvfilozófiai, tudományelméleti, eti-kai, politológiai, szociológiai, informatikai, játékelméleti, matemati-kai, logikai, termodinamikai és kvantummechanikai, s ki tudja még milyen összefüggések tömegét zúdítja a nyakunkba. Eközben pe-dig mi sem áll tőle távolabb, mint hogy rendszert alkosson. A szer-teágazó területek legkülönbözőbb eredményei úgy állnak össze művé, hogy valamiképpen mind egy irányba mutatnak: a (részlete-iben már amúgy is) posztmodern tudomány posztmodern legitimá-ciójának szükségessége felé.

A mű, mely kimondottan alkalmi munka — a quebecki állami egyetem megrendelésére — munkahipotézisét mindenesetre sem az igazság, sem az eredetiség igényével nem ruházza fel⁴. Kiinduló tézi-sei a fejlett nyugati társadalmak informatizálódásáról sok tekintetben már közismertek, ugyanakkor persze nem lehet tudni, valóban meg-valósulnak-e. Ezért hipotézisek. Kiemelnék mindazonáltal egy mo-mentumot, amely számomra erősen kérdésessé teszi e forgatókönyv megvalósulását. Az információ fokozódó jelentőségéről írva arra hívja fel figyelmünket, hogy a komputerizált adattárolás és továbbítás elterjedésével s a nemzetközi számítógépes hálózatok kiterjedésével megváltozik maga a tudás, mely e szerepet el tudja játszani. „A tudás természete nem marad változatlan ebben az átfogó átalakulásban. Csak akkor haladhat az új csatornákon, és válhat operacionálissá, ha az ismeret informatikai mennyiségekké alakítható. Megjósolhatjuk, hogy a konstituált tudás ily módon át nem alakítható összetevőit a jö-vőben elhanyagolják, és az új kutatási irányokat az szabja meg, hogy az esetleges eredményeket le lehet-e a számítógép nyelvére fordí-tani.”⁵ Erről csak annyit szeretnék megjegyezni, hogy a „konstituált tudás” legfontosabb részét éppen ilyen „át nem alakítható összetevők” képezik. Vegyünk ugyanis egy egyszerű példát. Egy megadott

³ i. m. 8. o.

⁴ i. m. 20. o.

⁵ i. m. 14. o.

kísérleti eszköz egy megadott kísérletben kimér egy adatot, „lefényképezi” a jelenséget, vagy bármilyen módon egy jól elemezhető számsort vagy képet állít elő. A számsor éppúgy, mint a kép, természetesen továbbbítható az interneten. Nem továbbbítható azonban az a háttértudás, melyet a tárgy szakértője hosszú évek elméleti és gyakorlati képzésében sajátít el, s melynek segítségével e számsort vagy képet *értelmezni* tudja. Az információ mindig csak annak információ, aki dekódolni tudja, s ez hozzáértést, a témában való jártasságot, tapasztalatot igényel. Azaz, ha a tudás természete megváltozik a társadalmak informatizálódásával, akkor nem azért, mert maga is „informatizálódik”. A hálózatok, s az információ elérhetősége sem szüntethetik meg ugyanis a megértéshez (vagy az információ dekódolásához) szükséges „hallgatólagos tudás” jelentőségét. Ám megváltozhat számos más okból. Például e hálózatok sajátos nyitottsága, s központosítás-mentes, valódi hálózat jellege révén elérhetünk olyan képeket, szövegeket, hangokat, amilyeneket eddig nem. Olyan „információkat”, melyeket a mezei felhasználó — nem tudós, nem politikus, nem menedzser vagy gazdasági szakember, nem újságíró hoz létre. A profizmus nyilván hamar kialakul ezen a területen is, ám a személyesség varázsa egyszerűen fontossá teszi az „amatőr” megnyilvánulásokat. Egészen más hatása van a személyes beszámolónak, mint például a riportnak, s egészen másféle gondolatársításokra vezethet. Ma sem látható még — tizenhét évvel a mű megjelenése után —, hogy milyenek lesznek ezek az átalakulások. Magam csak annyit szerettem volna megjegyezni, hogy vannak a változás elől elzárt utak. A technika fejlődése aligha szünteti meg az értelemadás jelentőségét.

A társadalom informatizálódásáról szóló foratókönyv feladata e műben mindenesetre az, hogy feltárja a területet, amelyen a tanulmány mozogni fog. S valóban, már a szituáció megfogalmazásakor is láthatóvá válik, hogy — bár a tanulmány tárgya a *tudás posztmodern állapota* — több szó esik majd benne hatalomról és intézményekről, mint magáról a tudásról. Lyotard érvelésének alapja az, hogy a hatalmi formák mostanra elválaszthatatlanul összefonódtak. Érvelése mégsem győzött meg annyira, hogy a kérdésfelvetés ilyen — politikai irányú — elmozdítását természetesnek vegyem (vagy éppen érvényesnek — bár ezt a fentiek alapján valószínűleg nem is igényli a szerző). Nem gondolom — szemben Lyotard-al —, hogy a tudás lényegi kérdése éppen a legitimáció⁶. Ezért a tárgy

⁶ i. m. 22. o.

íránt nagyon is érdeklődő olvasó jogos önkényével megmaradok az eredeti kérdésnél, s a mű elolvasása után újra kénytelen vagyok feltenni a kérdést: milyen a tudás posztmodern állapota?

De hogy ne csak kérdezzek, hanem mondjak is valamit, Lyotard gondolatainak rövid áttekintésekor szeretnék kicsit jobb nagyítást adni két kiváló szellemről, akikre a szerző maga is hangsúlyos helyeken hivatkozik, s akik ugyan nem posztmodern gondolkodók, mégis úgy tűnik, könnyedebben és határozotabban lépték át a modern tudásfelfogás határát, mint sokan, akik a posztmodernnek közül hivatkoznak rájuk. Kuhn és Wittgenstein példáját hozom fel annak megmutatására, hogy Lyotard a tudás természetének elemzésekor döntő pontokon a modern racionalizmus foglya maradt. Azaz, ha a posztmodern alatt a modern utánit, s nem pusztán minden összefüggések — egyébként a moderntől sem idegen — átpolitizálását értjük, akkor — s ezt szeretném megmutatni — *A posztmodern állapot* látásmódja nem elég posztmodern. Kuhn és Wittgenstein valóban igazán újszerű látásmódjához képest — s ezt igyekszem majd néhány példával alátámasztani — az elemzésben használható eszközökért Lyotard visszanyúl a modern racionalizmushoz:

Hogy megtudhassunk valamit a tudásról, mindenekelőtt azt a társadalmat kell megvizsgálunk, melyben e tudás létrejön, fejlődik, szétesztatik és újratermelődik — véli Lyotard⁷. Két társadalomképet vázol fel: a homogént (a társadalom egy egész) s a duálisat (a társadalomban osztályok harca folyik). Ezeknek megfelel két tudásforma: a funkcionális, mely elősegíti az egész működését, s a kritikai, mely a helyzet megváltoztatására törekszik⁸. A kettő közti választás elkerülhetetlen, noha ezt igyekszik elkerülni mind az értékmentességre törekvő pozitívista tudomány — mely instrumentalista módon a normatív tudás eszközeit szolgáltatja —, mind a reflexív hermeneutikai — mely megértésre törekszik⁹.

Velük szemben a posztmodern perspektíva azt mutatja fel, hogy „immár nem a hagyományos politikai osztályok, hanem az a tarka réteg alkotja az uralkodó osztályt, amely cégek irányítóiból, vezető funkcionáriusokból, szakmai, szakszervezeti, politikai és vallási szervezetek vezetőiből áll.”¹⁰ A hatalom központi kérdése

⁷ i. m. 35. o.

⁸ i. m. 28-35. o.

⁹ i. m. 35-36. o.

¹⁰ i. m. 37. o.

pedig egyre inkább az lesz, ki rendelkezik a gépekben tárolt információ felett¹¹. A türelmetlen olvasó ezen a ponton elkezd reménykedni, hogy a társadalmi feltételek elemzése után előbb-utóbb talán csak sort kerít Lyotard a tudás állapotának vizsgálatára is, ám még át kell vergődnie néhány társadalomfilozófiai, informatikai és játékelméleti eszmefuttatáson, melyeknek egyébként a későbbiekben ténylegesen lesz szerepe, így ezekre majd ott visszatérek.

A mű egyharmadánál jutunk el végre a kifejezetten a tudásról szóló gondolatmenethez, melynek első lépése a narratív és a tudományos tudás szembeállítás. Itt Lyotard világosan rögzíti álláspontját: tudásról a szó legtágabb értelmében kíván beszélni. „Ide számítjuk a tenni tudás [*savoir-faire*], az élni tudás [*savoir vivre*], a meghallgatni tudás [*savoir-écouter*], stb. fogalmait is. ... Így értelmezve, a tudás képessé tesz a „jó” denotatív, de „jó” előíró, „jó” értékelő kijelentések megalkotására is. A tudás nem egyetlen szakértelemből áll...”¹². Az ilyen típusú tudás szorosan kapcsolódik a szokásokhoz (jól sejti, kedves olvasóm, hamarosan elérkezünk Wittgensteinhez — bár az ő ízléséhez az életformákra vagy a tradícióra való hivatkozás talán közelebb állna). Lyotard ízlését mindenesetre az jellemzi, hogy igaz állítás helyett szívesebben beszél „jó” denotatív kijelentésről, tisztánlátás, jóízlés vagy helyes ítélet helyett „jó” értékelő kijelentésről, vagy bölcs törvénykezés és vezetői szabályozás helyett „jó” előíró kijelentésről. Mindezeket azért tartja „jó”-nak, mert „megfelelnek azoknak a releváns kritériumoknak (az igazságságnak, a szépségnek, az igazságnak vagy a hatékonyságnak), melyeket az ezt ‘tudó személy’ beszélgetőtársaiból álló kör elfogad”¹³. Anélkül, hogy már most részletesebben elemezném felfogását itt csak a kritériumoknak való megfelelés mozzanatát emelném ki. Nézzük hát, mi áll össze a mozaik darabkáiból!

A szokások hangsúlyozása a tudás pragmatikai aspektusára hívja fel figyelmünket. Az erről szóló részek sajátosan ötvözik a pragmatikus, a logikai, az analitikus nyelvfelfogást, s a beszédaktusok elméletét Wittgenstein megfigyeléseivel. Nem teljesen alaptalanul, hiszen e felfogások valóban rokonságban állnak egymással (ha ironizálni akarnék, azt mondanám, mindegyik valamilyen típusú nyelv valamilyen aspektusával foglalkozik). A nyelv pragma-

¹¹ i. m. 36. o.

¹² i. m. 45-46. o.

¹³ i. m. 46. o.

itikai aspektusa a kijelentés mint mondat értelmét a kijelentésre mint gesztusra vonatkoztatja, azaz arra a beszédhelyzetre, melyben e kijelentés elhangzik. A kijelentés célja és hatása éppoly érdekes itt, mint az értelme. Wittgenstein is úgy kerül a képbe, hogy „figyelmét a diskurzusok hatásaira összpontosítja”¹⁴.

Itt kerülnek elő tehát a korábban csak megemlített oldalak a nyelvjátékok „módszeréről”. A „nyelvjáték” ugyanis Lyotard számára egész műve egyik központi kategóriája, mely meghatározza, hogyan közelít vizsgálata tárgyához, és megalapozza következtetéseit. A mű módszertani bázisa tehát a wittgeustei nyelvjáték koncepció, kiegészítve (s ezáltal jelentősen módosítva) három másik szabállyal. (Részletezve: 1. A szabályok a játékosok közötti (esetleg implicit) megállapodás tárgyai. 2. Nincs játék, ha nincsenek szabályok. 3. Minden kijelentés a játék egy lépésének tekintendő.¹⁵)

Wittgenstein — folytatja Lyotard — „a kijelentések általa megkülönböztetett típusait nyelvjátékoknak nevezi”¹⁶. Ha emlékszünk a hivatkozott 23. paragrafusra, sejtjük, hogy valami itt nincs rendben. Ha felütjük a művet a kérdéses helyen, láthatjuk, hogy itt nem kifejezetten kijelentésekről van szó, hanem bármiféle tevékenységről, melyben szerepet játszik a nyelv: a parancsadástól a színjátszásig, vagy éppen „kérdezni, megköszönni, átkozódni, köszönni, fohászolni”¹⁷. Ha nagyon szemtelen akarnék lenni, hozzátenném: elhallgatni valamit. Ez vajon milyen kijelentés lenne? Sokszor még csak mondatokról sincs szó. De ez csak kis apróság. Menjünk tovább!

„Ezzel a fogalommal az volt a célja, hogy minden különböző kijelentéskategória a sajátosságait és a lehetséges használatát előíró szabályok révén meghatározható legyen, pontosan úgy, ahogy a sakkjátékot is azoknak a szabályoknak a sora definiálja, amelyek a figurák tulajdonságait vagy a megengedett lépéseit meghatározzák” — írja Lyotard¹⁸. Valóban, a játék metafora és a szabálykövetés problémája gyakran előkerül a *Vizsgálódások* lapjain. Túlzás lenne azonban a játékot feltétel nélkül besorolni a szabálykövető viselkedések közé. A játékok nagy része valóban szabályok szerint történik, ám maga Wittgenstein hívja fel a figyelmünket azokra a játé-

¹⁴ i. m. 26. o.

¹⁵ i. m. 26-27. o.

¹⁶ u. o.

¹⁷ Ludwig Wittgenstein: *Filozófiai vizsgálódások*. Atlantisz, 1992., 31. o.

¹⁸ *A posztmodern állapot*, 26. o.

kokra, melyeknek nincsenek szabályaik¹⁹. Noha a külső szemlélő felállíthat szabályokat, melyeknek megfeleltek, a résztvevők játékok során nem igazodtak egy jól meghatározott szabályrendszerhez. A kívülálló megfigyelő tárgyiasító, elidegenítő hozzáállása persze teljesen érdektelenné is teheti, hogy a játék szereplői esetleg tiltakoznának a saját élményeiket legfeljebb „hamis tudatnak” minősítő megközelítés ellen. Így kívülálló, megfigyelő társadalomtudósunknak (legyen modern vagy posztmodern a perspektívája) tág tere nyílik, hogy szabályok létrehozására hivatkozzék bárhol, ahol csak szabályszerűséget meg tud figyelni. Ha kellő általánossággal beszél a nyelvjátékok szabályairól, akkor még azt a fáradságot sem kell vernie, hogy legalább egyetlen ellenpéldát találjon, ami miatt elgondolkozhatna felfogása határaitól. Lyotard például — emlékszünk — azt állítja, azt posztulálja, hogy „nincs játék, ha nincsenek szabályok”²⁰.

Szerencsére egy lábjegyzetben megjegyzi, hogy ez a felfogás már „idegen” Wittgenstein szellemétől. Ám ez az a pont, ahol — úgy vélem — Lyotard álláspontja talán posztmodern egyes gondolkodókhoz képest, ám ha a háttérben ott áll Wittgenstein is, akkor ez már nem mondható róla lelkiismeretfurdalás nélkül. Lyotard ugyanis a modern gondolkodás racionalizmusát követeli épp akkor, amikor — a nyelvjátékok eredeti wittgensteini felfogása segítségével — legalább a nyelv megértésében túlléphetne rajta. Az a módszertanát alátámasztó alapelv pedig, mely szerint „beszélni annyit tesz, mint viaskodni a szó játék értelmében”, s „a beszédaktusok egy általános viadalhoz tartoznak”²¹, egyenesen (a szó játék értelmében vett) harcos racionalistává avatja.

De térjünk vissza a mű gondolatmenetéhez! A történet, melyet elmesél nekünk, a modern tudomány intézményei, közelebről a francia és német egyetemek XVIII–XIX. századi megreformálása-kor ill. alapításakor tekintetbe vett megfontolásokat ismerteti, melyek eme intézmények rendjét, s az általuk létrehozott tudást hivatottak „legitimálni”. Megállapítja, hogy mind a szabadságra hivatkozó, s főként a francia tradíciókra jellemző *állami-politikai*, mind pedig a szellem kiművelésére hivatkozó, s főként a német egyetemi tradíciókhoz tartozó *filozófiai* legitimáció elvesztette hitelét²².

¹⁹ *Filozófiai vizsgálódások* 83. §

²⁰ A posztmodern állapot, 27. o.

²¹ u. o.

²² i. m. 69–74. o.

A tudomány és a technika egymással és a hatalommal való összefonódását taglaló — egyébként érdekes — fejtegetések már a folyamat leírásának elején sem mentesek a túlzásoktól. Még csak a XVII. századi tudomány viszonylag olcsó kutatásairól van szó, s máris így jellemzi a helyzetet: „Tehát pénz nélkül nincs bizonyíték, nincs igazolt kijelentés, és nincs igazság. A tudományos nyelvjáték a gazdagok játékává válik, ahol is a legnagyobb esélye a leggazdagabbnak van arra, hogy igaza legyen. Egyenlőség rajzolódik ki a gazdagság, a hatékonyság és az igazság között.”²³ A tudomány termelőerővé válása és a magáncégek által finanszírozott kutatóintézetek megjelenése miatt a még létező „tisztá” tudományt művelő (s ennek megfelelően kevesebb pénzhez jutó) kutatóközpontok létének elismerése²⁴ ellenére is egyenesnek látja az utat oda, hogy „a mai támogatók diskurzusában az egyetlen hihető tét a hatalom”²⁵.

Az emancipációs és spekulatív (filozófiai) nagy elbeszélések egységesítő és legitimáló ereje tehát egyaránt lehanyaglott²⁶. Egyelőre még úgy tűnik, nem a tudománnyal van baj, csak a legitimációval, s azzal is csak azért, mert az eddigi elbeszélések elavultak²⁷. Hamarosán kiderül azonban, hogy nem pusztán erről van szó.

A tudományt Lyotard az ismeret részhalmozásának tartja²⁸. Az ismeret pedig „olyan állítások halmaza, amelyek a tárgyakat megjelölik vagy leírják, és igazak vagy hamisak lehetnek”²⁹. Meglepően régimódi tudományfelfogás. Azt mondani, hogy a tudomány „denotatív állításokból áll”³⁰, elég egyértelmű választás Kuhn után, aki éppen azt hangsúlyozta, hogy a tudományos fejlődés alapegysége a paradigma, melyben a kutatási hagyomány alapjául szolgáló elmélet szorosan összefonódik annak alkalmazásaival, a bevett kutatási (pl. mérési) eszközökkel s azokkal a látásmódokkal, melyek a problémamegoldás mintáit adják a tudósjelölt kezébe. A paradigmák helyett újra az elméleteket, sőt, pusztán az állításokat helyezni a figyelem fókuszába! Lenyűgöző hűség a modern tudományképhez olyan helyzetben, ahol már adva vannak a fogalmi eszközök a rajta való *úllépés*hez.

²³ i. m. 97. o.

²⁴ i. m. 99. o.

²⁵ i. m. 100. o.

²⁶ i. m. 82. o.

²⁷ i. m. 64. o.

²⁸ i. m. 45. o.

²⁹ u. o.

³⁰ u. o.

A helyzetet még furcsábbá teszi, hogy pár oldallal később a tudományos tudás bizonyításáról szólva arról beszél, hogy ennek szabályai legitimációt igényelnek, s a társak közötti „szerződés” tárgyai. „Ebből adódik a tudás kétféle ‘fejlődése’ közti különbség is: az első a megállapított szabályok keretében megtett új lépéssel (új érveléssel) függ össze, míg a másik új szabályok kitalálásával, tehát a játék megváltoztatásával”³¹. Kísérteties a hasonlóság Kuhn filozófiájával, egészen pontosan a tudomány normál és forradalmi időszakainak megkülönböztetésével, s Lyotard valóban rá is hivatkozik³². Ami azonban itt olvasható az csak hasonlít *A tudományos forradalmak szerkezetére*. Kuhn ugyanis kifejezetten hangsúlyozza a szabályok keresésével kapcsolatos nehézségeket. A Lyotard által „implicitnek” tekintett szabályok a (példák alapján követett) paradigmáknak pusztán nyelvi interpretációi, racionalizálásai³³. Ha figyelembe vesszük azt is, hogy e paradigmák a legtöbb esetben nem tudatos szinten vezérlik a gyakorlatot, s köztudottan nehezen megfogalmazható (a szó szoros értelmében vett) látásmódokat is magukba foglalnak, akkor érthetővé válik, miért nehéz szabály(rendszer)ként azonosítani azt, ami paradigma.

De ne feledjük, hogy Lyotard a tudományt a denotatív állítások részhalmazaként fogja fel. Nem csoda hát, ha mindezek az aspektusok kívül maradnak a tudományos tudás általa adott leírásán, s marad az egyetlen kérdés: az érvelés szabályainak legitimálása. A paradigmaválasztás problémáját is így veti fel: „A bizonyítékokat hogyan bizonyítják? vagy általánosabban (és szociologizálóbban, vagy inkább politikusabban?): Az igazságfeltételeket ki dönti el?”³⁴ A válasz persze kézenfekvő: maguk a tudósok (hozzátenném: jó esetben). Lyotard megfogalmazása: „nincs más bizonyítéka a szabályok helyességének, mint a szakértők konszenzusa”. A mű elején (más összefüggésben) elejtett egy véleményt, miszerint a vitákban elért „konszenzus erőszakot tesz a nyelvjátékok heterogenitásán”³⁵. Nem hangzik túl pozitívnak ez az értékelés, de majd meglátjuk, mi lesz belőle. Egyelőre csak annyit hadd tegyek hozzá, ha már Kuhnra hi-

³¹ i. m. 94. o.

³² i. m. 146. és 94. láb.

³³ Thomas Kuhn: *A tudományos forradalmak szerkezete*. Gondolat, 1984., 70-71. o.

³⁴ *A posztmodern állapot*, 66.o.

³⁵ i. m. 9. o.

vatkozik, hogy Kuhn úgy véli, nincs is jobb lehetőségünk, mint-hogy a paradigmaválasztás kérdését a tudósokra bizzuk. Sokat bírált filozófiája fenntartja, hogy a tudományos kérdésekről, így az elfogadható módszerekről, a megbízható igazolási eljárásokról, az ígéretes elméletekről — s Kuhn itt mindig a természettudományokra gondol — az érett tudományos közösség kizárólagos joga dönteni³⁶. S mindezt nem normatív, hanem leíró értelemben mondja: „A tudományok létfeltétele, hogy a paradigmák közötti választás egy sajátos jellegű testület tagjainak kizárólagos joga legyen. ... A közösség tagjait úgy kell tekinteni, mint akik közös képzsük és tapasztalataik folytán egyedüli letéteményesei a játékszabályoknak...”³⁷. A tudomány fejlődésének biztosítója is, ha egyáltalán valahol, akkor a tudósközösség természetében rejlik. A fejlődésre „mi lehetne jobb kritérium, mint a tudományos közösség döntése”³⁸. Természetesen Lyotard nem ennyire engedékeny. Számára nem feltétlen érték a tudomány autonómiája. Az intézmények legitimációjára irányuló felszólítás ugyanis aligha elégszik meg legitimációként az intézményre való hivatkozással.

Lyotard maga is azt állítja, hogy „a modernitásnak az az általános beállítódása, hogy a diskurzus feltételeit a feltételekről szóló diskurzusban határozza meg”³⁹. Mikor pedig a posztmodern tudományos tudásról beszél, akkor példaképpül a matematikát állítja elénk⁴⁰, mely saját érveléseinek érvényességét a bizonyításelmélettel saját vizsgálódásainak körébe vonta. A formális bizonyítások érvényességét vizsgáló matematikai logika a matematikai stúdiumok s a matematikusképzés integráns része.

A reflexivitáson kívül a lehetséges formális matematikai elméletek határtalan sokfélesége is olyan sajátossága e tudomány utóbbi száz éves fejlődésének, mely kedvessé teheti őt a posztmodernnek szemében. Hasonlóképpen az is, hogy a formális rendszereken belül már nem eshet szó a klasszikus értelemben vett igazságról, melynek kutatása a tudományt legitimáló nagy elbeszélésként mintha elkerülné Lyotard figyelmét. Sőt, egyenesen azt írja, hogy „nem évelt el az a kérdés, hogy mi az igaz, és mi az igazságos?”⁴¹

³⁶ *A tudományos forradalmak szerkezele*. 218-219. o.

³⁷ i. m. 223-224. o.

³⁸ i. m. 226. o.

³⁹ *A posztmodern állapot*, 67. o.

⁴⁰ i. m. 118. o.

⁴¹ i. m. 117. o.

A formális axiómarendszeren belüli tételekkel kapcsolatban nem az a kérdés, hogy igazak-e, hanem hogy levezethetők-e az axiómákból. Csak akkor lehet felvetni az igazság kérdését e tételekkel kapcsolatban, ha a rendszer egy modelljéről beszélünk, éppúgy ahogy az axiómarendszer definiálatlan alapfogalmai is csak a modellezéskor nyernek jelentést. Ha a formális matematika a posztmodern tudomány paradigmája, akkor persze azonnal érthetővé válik miért volt a nyelv leírásában kitüntetett szerepe a szintaxis, a szemantika és a pragmatika megkülönböztetésének. A formális elméletek esetében ugyanis maga a tudományos gyakorlat választja szét elég világosan e területeket.

A könyv utolsó fejezete, a paralógia révén elért legitimáció lehetőségeit kutatja. Paralógia alatt Lyotard nem egyszerűen érthetlenséget, értelmetlen érvelést ért, hanem az ész kialakított rendjét összezavaró lépéseket a nyelvjátékban⁴², az anarchista ismeretelméletre utaló antimódszert⁴³.

A tudomány legitimációja elleni fellépés itt átcsap a tudomány elleni érvelésbe. Mert míg Kuhnnál a normál tudományos és a forradalmi fejlődés egymás kiegészítéseként jelenik meg, addig Lyotard (éppúgy mint Feyerabend) a szabályokat felrugó változtatások mellett — és kizárólag ezek mellett — érvel. A posztmodern tudományt szerinte „az eldönthetetleniségek, az ellenőrzés pontosságának határai, a kvantumok, a nem teljes információk konfliktusa, a 'törtobjektumok', a katasztrófák és a gyakorlati paradoxonok” érdeklí⁴⁴. Nem ezek *is*, hanem *ezek*.

Ez az a pont, ahonnan Lyotard (éppúgy, mint Feyerabend) álláspontja felmutatja ideológikus természetét. Míg korábban úgy tűnt, hogy az igazságra vonatkozó kérdést érvényesnek tartja, most az derül ki, hogy a tudomány normál működése, ahogy azt Kuhn leírja, irritálja. A saját szabályait maga alakító, s e szabályok felborítását csak vészhelyzetben megengedő tudományos közösség viselkedését „terrorizálónak”⁴⁵ nevezi. „Számptalan olyan tudós volt, akinek a 'lépését' — néha évtizedeken át — figyelmen kívül hagyták, vagy elnyomták, mert az elért pozíciókat nemcsak az egyetemi és a tudományos hierarchiában, hanem a problematikában is túl erő-

⁴² i. m. 131. o.

⁴³ i. m. 210. és 211. lábj.

⁴⁴ i. m. 128. o.

⁴⁵ i. m. 137. o.

szakosan destabilizálta. Minél erősebb egy 'lépés', annál könnyebb megtagadni tőle a minimális konszenzust, éppen azért, mert megváltoztatja azokat a játékszabályokat, amelyekre a konszenzus épült. Ha azonban a tudományos intézmény ily módon funkcionál, akkor egy közönséges hatóságként működik, amelynek a viselkedését homeosztázis szabályozza."⁴⁶ Nem éppen értékmentes ítélet. A fügefalevél alatt, úgy tűnik, heves szenvedélyek dúlnak, s állítják a legkülönbözőbb tudományokból származó tényanyagot olyan rendbe, mely a tudományos tudás jelen állapotának politikailag átfűtött leírását adja. Ha ezzel a háttérrel vetjük fel a tudomány legitimitásának kérdését, akkor az valóban már nem a tudásról, hanem sokkal inkább a hatalomról szól. De hát ezt láttuk előre — mondhatja kedves olvasómi. Valóban: a kör bezárult.

De vajon miért volt e harc? Minek a nevében rántott kardot Lyotard? Egy olyan nyitott tudomány eszményéért, mely „a stabil rendszer antimodelljét szolgáltatja. Minden kijelentéshez ragaszkodik, ha az a tudottól eltérőt foglal magában, valamint argumentálható és bizonyítható.”⁴⁷ Itt álljunk meg egy pillanatra. Ismét megszólalt bennem a kisördög: vajon hogyan képzei Lyotard az argumentációt és a bizonyítást? Ha ugyanis állításait mindenkinek úgy kell bizonyítania, hogy közben nem támaszkodhat semmire, amit a többiek — tudós- és játékosársai — igaznak tartanak, akkor egyáltalán nem beszélhetünk érvelésről, csak fecsegésről, vagy formális (jelentés és igazságérték nélküli) mondatok valamilyen előre megadott logika szerinti következtetései vizsgálatáról. Az érvelés valaminek az igazsága mellett (vagy ellen) ugyanis feltételezi valami másnak az igazságát. A bizonyítás hasonlóképpen olyasmire hivatkozhat csak, aminek vagy már beláttuk, vagy feltételezzük az igazságát. Ezek nélkül az érvelések üveggyöngyjátékok csupán, s szerepük a különböző lehetséges gondolatmenetek feltárása különböző lehetséges logikák mentén. Ez valóban a formális matematika eszményével rokon, de annak eredeti, hilberti felfogásánál jóval radikálisabb. Ha az ember csak azt látja, hogy „a tudományban nincs olyan általános metanyelv, amelyre az összes többi nyelv átírható, s melyben azok értékelhetők”⁴⁸, akkor valóban ez a legtisztességebb álláspont. Így lesz a reménybeli tudomány „a 'nyitott rendszer' olyan

⁴⁶ i. m. 136-137. o.

⁴⁷ i. m. 138. o.

⁴⁸ u. o.

modellje, ahol egy kijelentés azért fontos, mert 'elképzeléseket szül', vagyis más kijelentéseket és más játékszabályokat."⁴⁹ Itt azonban már nem nagyon beszélhetünk igazságról. Ha pedig az elképzelések gazdagsága a legfőbb érték, akkor miért is akarnánk meggyőzni egymást? Így nemcsak az érvelés lehetősége veszhet el, hanem az igénye is. A meggyőzéssel ugyanis valaki felad egy álláspontot. Az elért konszenzus azonban — hadd idézzem ismét — „erőszakot tesz a nyelvjátékok heterogenitásán”⁵⁰. Az új elképzelés hívének eszerint addig kellene védenie álláspontját — függetlenül attól, hogy még hisz-e benne —, amíg valaki át nem veszi tőle a szerepet? S ha ilyet nem talál, akkor mindhalálig? Sok más kérdés is felmerül még, ha így gondolkodunk.

De valóban ilyen lenne a tudás posztmodern állapota? E kérdéskörnek, úgy vélem, lehetséges olyan felfogása is, mely hasonló tények alapján, legalábbis részben ellentétes következtetésre jut. A látásmódok, paradigmák sokfélesége, a tudományok saját határai iránti érdeklődése ugyanis nemcsak az állandó viaskodáshoz, hanem egymás jobb megértéséhez is elvezethet. E megközelítés — mely hősünk számára puhánynak tetszhet —, az elméletek és új módszertani elképzelések öncélú és áttekinthetetlen burjánzása helyett a bölcsességet vagy a (meglehetősen régimódián hangzó) józan ítéletet részesítené előnyben, a harc helyett az odafigyelést a másikra, annak feltételezését, hogy a „másiknak mondanivalója van”. Ez a hermeneutika — Gadamer szerint. Ám a hermeneutika — Lyotard szerint — azokhoz a „nagy elbeszélésekhez” tartozik, melyektől elsőként⁵¹ vonta meg a bizalmat.

*Budapest**Kiss Olga*⁴⁹ u. o.⁵⁰ i. m. 9. o.⁵¹ i. m. 7. o.